

DATA PROTECTION OMBUDSMAN

Zaštitnik prava građana i kompjuterizovane upravne evidencije

„QUIS CUSTODAT IPSOS CUSTODES”

Rim. Pod čijim je nadzorom vlast? Ovo pitanje se može postaviti u svim savremenim državnim i upravnim sistemima, kao što se postavilo u doba antičkog Rima. Još u zlatno doba rimskog carstva (200. – 80. godine p.n.e.), postojala je institucija „*cenзора*”: u petogodišnjim intervalima, vršen je izbor dva magistrata sa mandatom od 18 meseci sa zadatkom da se, između ostalog, „staraju o radu službenika u prethodnom petogodišnjem periodu, kao i da primaju pritužbe u vezi sa tim”.¹

Kina. Otprilike u isto vreme, u dinastičkoj Kini, obrazuje se upravni sistem sa institucijom posebnog „*nadzornog juana* – neka vrsta stalnog cenzora, u čiji je delokrug spadao opšti nadzor nad ostalim službenim licima, kao i primanje pritužbi u vezi „lošeg upravljanja” (maladministration).² Naravno, teško je reći koliko su ove antičke institucije stvarno bile efikasne u sprovođenju onoga što se danas uobičajeno naziva „*ostvarivanje zakonitosti i zaštita prava građana*”.

Pravna sredstva. Iako je tokom srednjeg veka, recimo u Evropi i Britaniji, hrišćanska crkva često igrala ulogu posrednika između potlačenih podanika (oppressed subject) i kneza ili vojvode potlačitelja (oppressing prince or baron)³, tek je tokom devetnaestog i dvadesetog veka - pojavom pravnog normativizma i koncepcije „pravne države”, pažnja u mnogim zemljama bila posvećena uvođenju i razvijanju posebnih pravnih sredstava za ostvarivanje opšte zakonitosti i zaštita individualnih prava i interesa, pre svega u odnosu na odluke i radnje državne uprave i službenih lica.

¹ Sawyer, Geoffrey: „Ombudsman”, Melbourne University Press (London and New York: Cambridge University Press), Parkville, Victoria, 1964., str. 6.

² Ibidem.

³ Ibidem.

Pravo i komunikacije. Mnogi savremeni pravni pisci, međutim, posebno oni orijentisani na istraživanje prava kao kompleksnog sistema, stoje na stanovištu da je pravo, s obzirom na realni razvoj savremenog sveta, prevashodno komunikacijski fenomen,⁴ i da se ne može svesti isključivo na normativno-autoritativni porudak „sankcionisan državnom prinudom”. Pristup pravu kao „dinamičnom i otvorenom sistemu” jasno je ispoljen ne samo u savremenoj inostranoj stručnoj literaturi⁵ već se i u domaćoj stručnoj javnosti sve više govori o nužnosti „prevazilaženja normativističkog paternalizma države”⁶ (i u tom kontekstu, posebno državne uprave).

„Savremena uprava je kompleksna i moćna. Nadzor nad upravnim aktivnostima mora odgovarati složenosti upravnih procesa. Unutrašnja (upravna) kontrola, tj. preispitivanje upravne odluke od strane više upravne instance ima za cilj obezbeđivanje jednoobraznosti i koordinacije nižih upravnih nivoa koji, po prirodi stvari, ne mogu imati u vidu celinu procesa i problema. Uvođenje nepristrasnog arbitra (uncommitted intelligence) rada uprave u vidu sudske kontrole upravnih odluka, bilo od strane specijalizovanih upravnih sudova u Francuskoj, bilo od strane sudova opšte nadležnosti u SAD, ima za cilj primenjivanje utvrđenih standarda i normi upravnog postupanja i odlučivanja. (...)

Međutim, kao i većina ostalih ljudskih tvorevina, i ove institucije najčešće ne funkcionišu onako kako bi trebale da funkcionišu, a često i samo njihovo aktiviranje iziskuje napore i angažovanja koji prevazilaze efekte za koje bi građani bili zainteresovani. One, dakle, ne zadovoljavaju.

(Iz ovih razloga), poslednjih je decenija intenzivirana potraga za jeftinim i jednostavnim (cheap and easy) sredstvima i mehanizmima utvrđivanja i otklanjanja raznovrsnih nedostataka.”⁷

Iskustva drugih zemalja. Svaku savremenu državu, bez obzira na društveno, ekonomsko, političko i ustavno uređenje, karakteriše intenzivan razvoj raznovrsnih autoritativnih i neautoritativnih aktivnosti, i u vezi sa tim, povećanje mogućnosti „frikcije” između službenih lica i građana. U takvim okolnostima, pojedine zemlje mogu se koristiti određenim iskustvima drugih zemalja, iako se specifične institucije pravnog i političkog sistema ne mogu neposredno primenjivati.⁸ Ovakvu sudbinu, posebno od šezdesetih godina ovog veka, imala je jedna karakteristična institucija švedskog, odnosno nordijskog prava pod nazivom „ombudsman”.

„Skandinavski izraz „ombudsman” postao je tako deo našeg svakodnevnog govora, iako je pre svega tridesetak godina on bio gotovo nepoznat kako široj, tako i pravnoj javnosti. Danas ne samo da je izraz *odomaćen* gotovo u svim

⁴ Visković, Nikola: „Tumačenje u pravu”, *Pravni život*, br. 7-8, 1988., str. 999-1016; „Pravo se može definisati kao etički nadzor nad komunikacijama...”. (Viner, Norbert: *Kibernetika i društvo*”, Nolit, Beograd, 1964., str. 131).

⁵ Vidi, recimo – Unger, Roberto Mangabeira: „*Law In Modern Society*”, The Free Press, New York – London, 1976.

Shklar, Judith: „*Legalism – Law, Morals and Political Trials*”, Harvard University Press, Cambridge, MA, 1986.

Lord Lloyd of Hampsstead and Freedman, M.D.A.: „*Lloyd's Introduction to Jurisprudence*”, Fifth Edition, Stevens – Carswell, London – Toronto, 1985.

Hart, H.L.A.: „*The Concept of Law*”, Clarendon Law Series, Oxford, 1984. i dr.

⁶ Stanič, Gojko: „*Ustava svobode*”, ZOTKS, Ljubljana, 1988., str. 85.

⁷ Gellhorn, Walter: „*Ombudsman And Others – Citizen's Protectors in Nine Countries*”, Harvard University Press, Cambridge, MA, 1967., str. 3-4.

⁸ Gellhorn, Walter: op. cit., str. vii.

zemljama sveta, već se i samoj suštini ove institucije pristupa *sa velikim uvažavanjem* (widely appreciated).⁹

Švedska. Švedskoj je pripala istorijska čast da razvije jedan poseban institut zaštite zakonitosti i prava građana, koji po svojoj unutrašnjoj logici nije ni pravnog, ni političkog karaktera u uobičajenom smislu reči.¹⁰ Odlučujući korak načinjen je 1809. godine, kada je Švedskim Ustavom, do koga je došlo nakon svrgavanja despotske vladavine kralja Gustava Adolfa IV (1778-1837.), obrazovana institucija – „*Justitieombudsman*” tj. poverenika parlamenta za stvari građana.¹¹ Iako se u svetu ova institucija naziva „*ombudsman*”, u Švedskoj je ona jednostavno „*JO*” (kao skraćenica za „*justitieombudsman*”).¹²

Ombudsman kao zaštitnik prava građana. U svojoj genezi specifične institucije zaštitnika zakonitosti i prava građana – i za razliku od prvobitne prirode ove institucije u Švedskoj početkom XIX veka¹³ – u centru pažnje svetske (i domaće) stručne i naučne (posebno ustavno-pravne i upravno-pravne) javnosti je institucija „*ombudsman*” shvaćena, pre svega, kao *zaštitnik prava građana od nezakonitog, nepravilnog i neefikasnog rada organa uprave i javnih službi*.¹⁴ Valja istaći i da je i jugoslovenska pravna i politička naučna i stručna misao svojevremeno dala svoj doprinos analizi i izučavanju institucije ombudsmana, ne samo komparativno¹⁵ i u oblasti upravnog delovanja,¹⁶ već posebno i na međunarodnom planu.¹⁷

„*Ombudsman* nije pronalazak političke misli jednog naroda. Pod ovim nazivom, i sa ugledom i autoritetom koji ima u političkom sistemu Švedske, ova ustanova je danas postala inspiracija, ako ne i model za napore koji postaju sve

⁹ Freedman, Karl: „*The Ombudsman*”, Chapter 18, „*The Practice Of Freedom: Canadian Essays On Human Rights And Fundamental Freedoms*” (Eds. R. Macdonald & J. Humphry), International Books, 1979., str. 337.

¹⁰ Sawyer, Geoffrey: op. cit., str. 11.

¹¹ Kao zanimljivost može se napomenuti da je prvi švedski ombudsman, *Lars Augustin Mannerheim*, izabran od strane Riksdag-a (parlamenta) 1. marta 1810. godine.

¹² Koliko je sve *proceduralno i sadržinski pojednostavljeno* u postupku aktiviranja „*JO*” u Švedskoj, ilustruje i brošura za građane, koja pored kratkog instruktivnog „*modela*” pismenog obraćanja građana „*Per Persson*” ombudsmanu, na vidnom mestu daje skica ulaznih vrata i fotografija zgrade (iz projekta projektovanja „*image-a*” prijateljske službe), kao i jednostavnu adresu (koja u celosti doslovce glasi: *JO, Box 16327, 103 27 Stockholm*). (vidi: „*JO – Riksdagens Ombudsman*”, Riksdagens ombudsmanna-expedition, Stockholm, 1980.)

¹³ Zapravo, institucija ombudsmana svojevremeno nije obrazovana radi „*zaštite prava građana*”, već kao *instrument parlamentarnog nadzora nad drugim državnim organima i službenicima*, što iproističe iz samog teksta člana 96. Ustava Švedske iz 1809. godine (Vidi: Sawyer, Geoffrey, op. cit., str. 8)

¹⁴ Ovakav smisao institucija ombudsmana ima danas ne samo u pojedinim zemljama koje su je uvele (odnosno koje su uvele institucije slične ombudsmanu), već i u samoj Švedskoj (Vidi: „*JO – Riksdagens Ombudsman*”, op. cit., poglavlje pod naslovom „*Vad ar JO?*”).

¹⁵ Jovičić, Miodrag: „*Ombudsman – čuvar zakonitosti i prava građana*”, Institut za uporedno pravo, Beograd, 1969.;

Jovičić, Miodrag: isto kao prethodno, u „*Zbornik radova o stranom i uporednom pravu*”, Institut za uporedno pravo, sveska 5, Beograd, 1969., str. 57-119.

¹⁶ Denković, Dragaš: „*Ombudsman kao zaštitnik zakonitosti i prava građana*”, Anali Pravnog fakulteta u Beogradu, Br. 2, 1968., str. 229-240.

¹⁷ U možda najpoznatijem delu o ombudsmanu u svetskoj upravno-pravnoj i uporednoj stručnoj literaturi „*Ombudsman And Others – Citizen's Protectors In Nine Countries*” (vidi napomenu pod 84), profesor Walter Gellhorn, posebno ističe zahvalnost našim profesorima B. Blagojeviću, N. Stjepanoviću, E. Pusiću i drugima, za pomoć u vezi izrade poglavlja „*Yugoslavia*” (str. 256-295).

nužniji u pogledu *rekonstrukcije* tradicionalnih političkih institucija koje je stvorila *birokratska i legalistička* misao i praksa (...).¹⁸

Druge zemlje. Nakon Švedske, institucija ombudsmana kao „čuvara zakonitosti i prava građana” proširila se, u raznim vidovima, pre svega na skandinavske i nordijske (Dansku¹⁹, Norvešku²⁰, Finsku²¹), kao i na druge zemlje na svim kontinentima (Veliku Britaniju²², Novi Zeland²³, Saveznu Republiku Nemačku,²⁴ Francusku²⁵, Poljsku²⁶, Austriju²⁷, Jugoslaviju²⁸ itd).

Transparentnost i tajna ombudsmana. I pored velike popularnosti u svetu, međutim, naročito se u Švedskoj iznose razlozi (s obzirom da jedini pravni osnov njegove funkcije – krivično gonjenje javnih službenika, danas u Švedskoj takoreći ne postoji) kojima se „izražava sumnja u budućnost ombudsmana u njegovoj rodnoj zemlji”.²⁹ Ipak, čini se da je „tajna” delotvornosti institucije ombudsmana, posebno u odnosu na upravne procese i sisteme u samoj logici njene „otvorenosti” kao sredstva kontrole. Suština institucije ombudsmana svodi se na njeu imanentnu podobnost da probija „*birokratske začarane krugove*” (M. Crozier) i da „neprobojne” autoritativne administrativne sisteme učini „*transparentnim*”, tj. dostupne parlamentarnoj i opštoj javnosti.

„Ombudsmanu nisu potrebna nikakva druga pravna ovlašćenja do prava da pokrene postupak (...). Njegova *delotvornost proizilazi iz njegove sposobnosti da pažnju javnosti i parlamenta skrene na žalbe građana.* (...) Javnost (publicity) zasnovana na nepristrasnoj istrazi je moćno sredstvo (...) Sama svest o nadzoru ombudsmana vrši pozitivan uticaj na ceo upravni sistem, čineći ga podložnim javnosti rada i pravdi.”³⁰

¹⁸ Dorđević, Jovan: „*Politički sistem*”, Savremena administracija, Beograd, 1967., str. 636.

¹⁹ Gellhorn Walter: op. cit.: „*Denmark*”, str. 5-48; Jovičić, Miodrag: op. cit., str. 10-45 i dr.

²⁰ Gellhorn, Walter: op. cit.: „*Norway*”, str. 154-194; Jovičić, Miodrag: op. cit.: str. 10-45.

²¹ Gellhorn, Walter: op. cit.: „*Finland*”, str. 48-91; Jovičić, Miodrag: op. cit., str. 10-21 i dalje; „*The Parliamentary Ombudsman In Finland – Positions And Functions*”, Government Printing Center, Helsinki, 1976., 40 str.; „*Report Of The Finnish Parliamentary Ombudsman*”, Summary, Helsinki, 1988., 35. i dr.

²² Jovičić, Miodrag: op. cit.: str. 10-45; Denkočić, Dragaš, op. cit.: str. 234-238.

²³ Gellhorn, Walter: op. cit. „*New Zealand*”, str. 91-154; Sawyer, Geoffrey: op. cit.: poglavlje „*The Ombudsman In New Zealand*”, str. 25-35; Jovičić, Miodrag: op. cit., str. 10-45.

²⁴ Jovičić, Miodrag: op. cit.: str. 48-49; Denkočić, Dragaš, op. cit.: str. 22-29 i dr.

²⁵ Denkočić, Dragaš: „*Medijator - Le Mediateur: francuski ombudsman*”, Anali Pravnog fakulteta u Beogradu, br. 1-4, 1983., str. 258-269.

²⁶ Gellhorn, Walter: op. cit.: „*Poland*”, str. 256-295; „*Ustawa o rzeczniku praw obywatelskich*”, z dnia 5 lipca 1987., R., Dziennik Ustaw Polskie Rzeczypospolitej Ludowej, Warszawa, dnia 25, lipca 1987. r. (Zakon o pravobraniovcu za prava građana).

²⁷ *Volksamwaltschaft*, savezni zakon br. 121 i 24. II 1077.

²⁸ *Društveni pravobranilac samoupravljanja* – vidi Ustav SFRJ, Sl. list SFRJ br. 9/74, članovi 131; 288; 374; 387; Kulić, Dimitrije: „*Ombudsman i društveni pravobranilac samoupravljanja*”, Niš, 1985.

²⁹ Strenholm, Stij /Stronholm, Stig): „*Uvod u Nordijsko pravo*”, (sa engleskog preveo S.L.), Anali Pravnog fakulteta u Beogradu, br. 6, 1986, str. 593.

³⁰ Wade, H.W.R.: „*Administrative Law*”, Fifth Edition, Clarendon Press, Oxford, 1982. str.76.

Wade, H.W.R.: „*Towards Administrative Justice*”, The University Of Michigan Press, Ann Arbor, MI.

INFORMATIČKA TEHNOLOGIJA I ZAŠTITA PRAVA GRAĐANA

Informatička funkcija savremene države. Prikupljanje, obrada i korišćenje podataka oduvek je igralo značajnu ulogu u vođenju društvenih poslova i ostvarivanju funkcija vlasti. U savremenim uslovima, može se reći da je upravo obrada podataka i informacija *osnovna funkcija* savremene države. Danas je tzv. informatička aktivnost administrativnih i drugih podсистema javne vlasti, bitna pretpostavka zakonitom, efikasnom i ekonomičnom ostvarivanju uloge državnog sistema i javne uprave. Ova tvrdnja može se lako dokazati mnogim istorijskim i savremnim primerima iz najrazličitijih oblasti javnog života – od popisa stanovništva do vođenja najraznovrsnijih službenih i drugih evidencija (napr. matične knjige, prebivalište i boravište, lično ime itd). Tom prilikom se, po pravilu, od strane javnih vlasti propisuju i određene obaveze, odnosno dužnosti građana, i istovremeno daju određene garancije da će se prikupljeni podaci koristiti isključivo u svrhe koje su izričito naznačene.³¹

Podatak i informacija. Za podatak – „data” se može reći da predstavlja neku vrstu „osnovne sirovine” koja se nakon obrade (tj. „procesiranja”), pretvara u „informaciju”. Informacije se mogu koristiti u najrazličitije svrhe, odnosno registrovati i „čuvati” u kompjuterizovanim informacionim sistemima. Stoga su i akronimi „AOP” („automatska obrada podataka”), odnosno „EOP” („elektronska obrada podataka”), postali sinonimi za savremeno „post-industrijsko društvo”³² u kojem se velike količine najrazličitijih podataka obrađuju automatski – elektronskim putem. Porastom složenosti industrijskih i društvenih sistema ovog „informatičkog društva”³³ mogu se uočiti dve karakteristične tendencije: porast državne i administrativne intervencije, kao konvergencija institucija javnih službi i industrijskih preduzeća po osnovima povećanih standarda produktivnosti i efikasnosti.³⁴ Podaci se prikupljaju, obrađuju i prenose, odnosno klasifikuju pomoću moćnih potencijala informatičke tehnologije današnjih *kompjuter-država* (computer states)³⁵ Uporedo sa povećanjem količine informacija u opticaju, dolazi i do izuze-

³¹ U SAD, na primer, sprovođenje popisa stanovništva regulisano je Zakonom o popisu (Census Law) koji, između ostalog, predviđa da je: „...isključiva svrha popisa stanovništva pribavljanje opštih statističkih podataka koji se odnose na stanovništvo i uslove života. (...) Lični podaci prikupljeni povodom popisa ne mogu se koristiti u cilju oporezivanja, vođenja istrage, u vezi sa vojnom i sudskom obavezom, obaveznog školovanja, regulisanju imigracionog statusa ili za primenu bilo kog saveznog, državnog ili lokalnog zakona ili propisa.” *US Presidential Census Proclamation*, No 3337, March 1967. (Prema Niblett, G.B.F.: „Digital Information And The Privacy Problem”, OECD, Paris, 1971., str.11).

³² Bell, Daniel: „*The Post-Industrial Society*”, u zborniku „*Evolution Of Information Society*” (Edited by A.D. Cawkell), Aslib, London, 1987, str. 60-76.

³³ Kochen, Manfred: „*A New Concept Of Information Society*”, u zborniku „*Evolution Of Information Society*” (Edited by A.D. Cawkell), Aslib, London, 1987, str. 141-155;

Malezinek, A., Kornhauser, A., Šturm, L.: „*Technik und Informationsgesellschaft*” (*Information, Technology and Society*), Referate des 16. internationalen Symposiums „Ingenieurpädagogik 87”, Darmstadt, 1987.

³⁴ Pušić, Eugen: „*Upravni sistem I & II*”, GZH, Zagreb, 1986.

³⁵ Burnham, David: „*The Rise of The Computer State*”, New York, Random House, NY, 1979, str. 7.

tnog razvoja informatičke tehnologije za automatsku elektronsku obradu podataka i informacija uopšte, pa i u oblasti prava.³⁶

Informacioni tragovi. U savremenim društvima, većina ljudi ostavlja tzv. informacioni trag svoje komunikacije sa najrazličitijim državnim organima, javnim (npr. zdravstvenim i obrazovnim) institucijama i nedržavnim organizacijama (npr. bankama, putničkim agencijama, robnim kućama). Pre rasprostranjene upotrebe kompjutera i informacionih sistema, povezivanje i uspostavljanje veze između pojedinih podataka bilo je tehnički veoma teško izvodljivo, a često u praktičnom smislu i nemoguće. Razlog ovome treba tražiti u prirodi samog materijalnog nosioca podataka, tj. informacionog medija – pronalaženje i upoređivanje (papirnih) dosijea na samo što predstavlja tehnički i fizički problem, već postavlja i ozbiljna finansijska pitanja. Pored toga, vreme potrebno za obavljanje pojedinih operacija, po pravilu, u velikoj meri je umanjivalo upotrebnu vrednost dobijenih informacija. Danas, međutim, kompjuterizovani informacioni sistemi i elektronska komunikacija omogućava prevazilaženje vremenskih i finansijskih prepreka tako karakterističnih za postojeće „papirne sisteme”. Informatička tehnologija i kompjuterizovani informacioni sistemi omogućavaju trenutnu i potpunu obradu informacija – tzv. *integralnu obradu podataka*, posebno u automatizovanim i kompjuterizovanim upravnim evidencijama velikih administrativnih sistema.

„(Pokazalo) se da suštinski značaj automatske obrade podataka pomoću moderne informacijske tehnologije nije samo u brzini izvođenja računskih i drugih logičkih operacija, već, pre svega, u mogućnosti integrisane obrade međusobno povezanih pojedinačnih elementarnih podataka koji nastaju iz veoma različitih izvora, a tako *agregovane informacije* mogu se na zahtev dobiti za samo nekoliko sekundi. Pri današnjem stanju razvoja savremene tehnologije i organizacije informacionih sistema, moguće je da se ovakvi sistemi međusobno povezuju unutar tako velikih područja, kao što su javna uprava, privreda i nauka.”³⁷

Preispitivanje postojećih pravnih kategorija. Razvitak kompjuterizovanje tehnologije nužno otvara i pitanje preispitivanja nekih postojećih pravnih koncepcija. Tradicionalne pravne kategorije, kao što su ugovori, imovinski odnosi, autorsko i patentno pravo i njihova zaštita, vođenje službenih evidencija i izdavanje javnih isprava itd. – odjednom su se našli u bitno izmenjenim okolnostima i novom

³⁶ Tapper, Colin: „*Lawyers And Machines*”, *The Modern Law Review*, Volume 26, No.2, 1963, str. 121-137;

Biglow, Robert (Editor): „*Computers And The Law – An Introductory Handbook*”, Second Edition, Commerce Clearing House Inc., New York-Chicago-Washington, 1969.;

Soma, John: „*Computer Tehnology And The Law*”, Shepard’s/Mc Graw-Hill, Colorado Springs, CO, 1983.;

Rassolov, M. M.: „*Upravljenje, informacija i pravo*” Misl, Moskva, 1983.;

Cambell, Colin (Editor): „*Data Processing And Law*”, Sweet & Maxwell, London, 1984.;

Seegers, Herman & Fritjof, Haft (hgrs.): „*Rechtswissenschaft in den achtziger Jahren*”, J. Schweitzer Verlag, München, 1984.;

Colloque: „*Informatique et Droit en Europe*”, Editions de l’Universite de Bruxelles. Bruxelles, 1985.;

Tematski broj: „*Informatika, pravo i društvene nauke*”, *Anali Pravnog fakulteta u Beogradu*, br. 2-3, 1989. i dr.

³⁷ Šturm, Lovro: „*Pravni aspekti zaštite podataka u savremenim informacionim sistemima*”, *Anali Pravnog fakulteta u Beogradu*, br. 6, 1986, str. 652.

kontekstu. Sa druge strane, savremeni pravni život suočava nas sa novim pravnim institucijama – od tzv. prava privatnosti (right to privacy) i zaštite podataka (data protection) do transnacionalnog prenosa podataka (transnational data flow).³⁸

Pravni izazov informatičke tehnologije. Pitanje zaštite podataka, odnosno rasprava o ostvarivanju i zaštite tzv. prava privatnosti, posebno u odnosu na pojedince i građane, predstavlja jedan od najvećih i najneposrednijih, ne samo teorijskih, već, pre svega, i praktičnih izazova savremenom pravu i pravnoj nauci.³⁹

U ovakvim okolnostima, postojeće pravne institucije – od zakonodavnih do sudskih, nisu u stanju da održe korak sa razvojem tehnoloških inovacija. I u pravu, posebno u javnoj upravi i pravosuđu dolazi do razvoja tzv. *ekspertnih sistema*, zasnovanih na principima „AI” (artificial intelligence), koji ne određuju samo podatak i informacije kao takve, već „procesiraju logičke sudove”.⁴⁰

Zbog toga je neophodno da se prilikom razmatranja pravnih pitanja u uslovima razvijene informatičke tehnologije, pronade i uspostavi prava mera između mogućnosti ostvarivanja i zaštite sloboda i prava građana, sa jedne strane, i potrebe društvene zajednice da (korišćenjem savremenih elektronskih uređaja) osigura ostvarenje javnog interesa.

„Pod pritiskom tehnologije dolazi do približavanja pravosudnih, knjigovodstvenih i administrativnih delatnosti. Obrada informacija prisutna je u mnogim

³⁸ David Flaherty: „*Privacy and Data Protection – An International Bibliography*”, London, 1984.; Wolk, Stuart & Luddy, William: „*Legal Aspects of Computer Use*”, Englewood Cliffs, NJ, 1986.

³⁹ Westin, Alan: „*Privacy and Freedom*”, New York, 1967.;

Miller, Arthur R.: „*The Assault On Privacy – Computers, Data Banks and Dossiers*”, The University of Michigan Press, Ann Arbor, MI, 1971.;

Westin, Alan & Baker, Michael: „*Databanks In A Free Society (project report)*”, Quadrangle Books, New York, 1972.;

Simons, G.L.: „*Privacy In The Computer Age*”, Manchester, 1982.;

Alpa, G., Bessone, M., Boneschi, L., Caiazza, G.: „*L'informazione e i Diritti della Persona*”, Jovene Editore, Napoli, 1983.;

Varlejs, Jana (Editor): „*The Right To Information – Legal Questions And Policy Issues*”, McFarland & Co. Inc, Jefferson (NC) – London, 1984.;

Büllesbach, Alfred: „*Informationstechnologie und Daten-schutz*”, J. Schweitzer verlag, München, 1985. i dr.

Lilić, Stevan: „*Pravo, informatička tehnologija i zaštita podataka*”, Anali Pravnog fakulteta u Beogradu, Br. 2-3, 1989., str. 211-225.

⁴⁰ Lemley, Brad: „*Artificial Expertise: Intelligent Software For Problem Solving*”, PC Magazine, Vol. 4, No. 8, 1985., str. 110.;

McCarty, Thore: „*Intelligent Legal Information Systems-Problems And Prospects*”, Rutgers Computer and Technology Law Journal, Vol. 9, No. 2, 1983., str. 265-294.;

De Bessonnet, Cary: „*An Automated Intelligent System Based On A Model Of A Legal Systems*”, Rutgers Computer & Technology Law Journal, Vol. 10, No. 1, 1983., str. 31-58.;

Garner, Anne: „*Overview of Artificial Intelligence Approach To Legal Reasoning*” u zborniku „*Computing Power and Legal Reasoning*” (Ed. Charles Walter), West Publishing Co. St. Paul, 1986., str. 247-274.;

Herrestad, Henning & Maesal, Dag (Editors): „*Five Articles On Artificial Intelligence And Legal Expert Systems*”, COMPLEXS, Institut for Rettsinformatik, No. 13, Oslo, 1988.;

Bing, Jon: „*Developing Knowledge Based Legal Information Systems For The Public Administration*”, Law/Technology, Volume 20, No. 1, 1987., str. 1-59.;

Zupančič, Bostijan: „*Možnost za izdelavo ekspertnega sistema v (kazenskem) pravu*”, Institut za javno upravo, Ljubljana, Zbornik referatov, (Neva Gorica), maj, 1988., str.157-166.

Lilić, Stevan: „*Expert Systems And Citizens In Public Administration (Legal Aspects in Yugoslavia)*”, „*Organization And Information Systems*” (Eds. Z. Kaltnekar, J. Gričar), Bled, 1989., str. 764-770 i dr.

tradicionalnim područjima javnog prava, kao i u okviru rada organizacija i organa pravosuđa i uprave. Jasno je da pitanja koja se odnose na obradu podataka u njima ne mogu biti rešena tradicionalnim izolovanim načinom rada pravnika – timski rad stručnjaka različitih profila, stoga postaje uobičajeni organizacijski odgovor.”⁴¹

Politički značaj prava građana. Pojedina pravna pitanja zaštite prava građana, posebno ličnih podataka u kompjuterizovanim evidencijama, naročito dolaze do izražaja u obavljanju delatnosti (vođenje evidencija, praćenje stanja i sl) organa i organizacija javne uprave u okviru kojih se u sve većoj meri koriste moćna sredstva novih tehnologija.⁴² Iskustva pokazuju da je upravo institucija „ombudsmana” veoma pogodna za ostvarivanje zaštite prava građana, i to posebno zbog toga što nije „krut” pravni, niti „labavi” politički mehanizam zaštite. Priroda i stepen pravne zaštite podataka, u krajnjoj liniji, u zavisnosti je od stepena političkog značaja koji se pridaje ličnim pravima, i zaštiti ličnih podataka u odgovarajućim društveno-političkim uslovima. Sa svoje strane, pak, ovo zavisi od opšteg stepena materijalnog i kulturnog razvitka odgovarajuće društvene zajednice.

„(Zvanični) stavovi po ovim pitanjima određuju u kom obimu će se kretati zakonodavna aktivnost i druge mere u ovoj oblasti (...). Zbog toga je *nužno definisati pravne osnove državnih organa i drugih subjekata unutar opšteg zakonodavnog i institucionalnog okvira pravne zaštite...*”⁴³

KOMJUTERIZOVANE UPRAVNE EVIDENCIJE

Informatička tehnologija u upravi. Korišćenje informatičke tehnologije u državnoj i javnoj upravi može se odnositi praktično na sve oblike aktivnosti koje se obavljaju – od projektovanja unutrašnje organizacione strukture do vođenja informaciono-dokumentacionih i upravljačkih sistema. Veliki deo upravnih poslova je takve prirode, da se njihovo obavljanje može standardizovati, odnosno u uslovima aplikacije elektronske tehnologije i automatizovati.⁴⁴ Primena informatičke tehnologije u radu uprave zavisice od učestalosti obavljanja rutinskih poslova, odnosno od potrebne količine i vrsta informacija za donošenje odgovarajućih odluka (napr. predlog izmene nekog propisa).

Praćenje stanja. Veliki broj poslova koje obavljaju organi uprave i organizacije i zajednice sa javnim ovlašćenjima odnose se na vođenje evidencija o određenim podacima iz najrazličitijih oblasti društvenog života (napr. registar

⁴¹ Kavran, Dragoljub: „*Laws and Regulations on Information Systems – Development and Operation*” (Prepared For Department Of Technical Cooperation For Development, United Nations), 1987, str.6.

⁴² Lilić, Stevan: „*Date Protection and New Technologies In Public Administration*”, (European Center For Research and Documentation In Social Sciences), Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu, Br. 6, 1988, str. 793-807.

⁴³ Simons, G.L.: „*Privacy In The Computer Age*”, Manchester, 1982, str. 15-16.

⁴⁴ Tako se, na primer, upravni poslovi mogu klasifikovati na *rutinske* – koji su podobni za standardizovano i automatsko izvođenje, i *kreativne* – koji zahtevaju primenu novih postupaka i novih rešenja (Šturm, Lovro: „*Razmišljanja o nekaterih naslednih teorija informacij za javno upravo*”, Vestnik, IJDUR, BR, 3-4, 1970).

stanovništva, evidencija poreskih obveznika, registar motornih vozila, evidencija građevinskih i drugih objekata, itd). Po prirodi stvari, ovi poslovi su *najpodobniji za automatsku obradu* primenom kompjutera i drugih sredstava elektronske obrade podataka.⁴⁵

U okviru svoje uloge i položaja koji su utvrđeni ustavnim i zakonskim propisima organi uprave, odnosno organizacije i zajednice sa javnim ovlašćenjima, u okviru svojih prava i dužnosti:

Prate stanje u oblastima za koje su obrazovani i na osnovu rezultata do kojih dolaze u praćenju stanja preduzimaju mere za koje su ovlašćeni i daju inicijative kojima se obezbeđuje ostvarivanje politike i izvršavanje zakona, odnosno otklanjanju pojava koje nisu u skladu sa utvrđenom politikom. Organi uprave prate stanja u oblastima za koje obrazovani na osnovu podataka koje sami prkupljaju kada su za to ovlašćeni zakonom, kao i na osnovu podataka koje prikupljaju, obrađuju i iskazuju, odnosno dostavljaju drugi ovlašćeni organi, organizacije i službe. Ovi podaci koriste se kao službeni podaci.⁴⁶

Službene evidencije, Karakteristično je ovlašćenje i obaveza organa uprave da podatke i obaveštenja koje, pri praćenju stanja, prikupljaju *po službenoj dužnosti*, a koji su od značaja za praćenje, planiranje i usmeravanje društvenog razvoja, dostavljaju (u skladu sa zakonom) i društveno-političkim organizacijama i zainteresovanim samoupravnim i drugim organizacijama i zajednicama. Pod službenom evidencijom podrazumeva se prikupljanje, klasifikacija i obrada podataka utvrđena zakonom, drugim propisom ili samoupravnim opštim aktom. Osim toga, može se voditi evidencija o drugim podacima i okolnostima koji nemaju službeni karakter, ali koji su od značaja za rad organa. Razlikovanje službenih od neslužbenih evidencija posebno dolazi do izražaja povodom izdavanja uverenja, odnosno drugih isprava (certifikata, potvrda, i dr) u upravnom postupku. Državni organi izdaju uverenja, odnosno druge isprave o kojima vode službenu evidenciju. Osim toga, i samoupravne organizacije i zajednice izdaju uverenja, odnosno druge isprave o činjenicama u vezi sa poslovima koje vrše na osnovu javnih ovlašćenja. Uverenja i druge isprave o činjenicama o kojima se vodi službena evidencija moraju se izdavati saglasno podacima službene evidencije. Takva uverenja i isprave imaju karakter javne isprave sa pretpostavkom tačnosti. Međutim, državni organi, odnosno samoupravne organizacije i zajednice izdaju uverenja i druge isprave i o činjenicama o kojima ne vode službenu evidenciju. U tom slučaju, činjenice se utvrđuju u postupku predviđenom za izvođenje dokaza. Ovakva uverenja i isprave ne vezuju organ kome se podnose kao dokaz, tako da organ može ponovo utvrđivati činjenice navedene u uverenju ili ispravi. Uvođenjem informatičke tehnologije, međutim, vođenje službenih i drugih evidencija prenosi se na kompjuterizovane sisteme u

⁴⁵ Šturm, Lovro: „Interkacija med informacijsko tehnologijo in pravom“, Vestnik Inštituta za javno upravo, br. 3-4, 1987. str. 141-149;

Trpin, Gorazd: „Vpliv razvoja tehnologije na javno upravo“, Vestnik Inštituta za javno upravo, br. 3-4, 1987. str. 149-157.

⁴⁶ Vidi: Ustav SFRJ – član 149., stav 2. (Službeni list SFRJ 9/74); Zakon o osnovama sistema državne uprave i o Saveznom izvršnom veću i saveznim organima uprave – članovi 26. i 31-33. (Službeni list SFRJ 23/78); Zakon o državnoj upravi – član 26. (Službeni glasnik SR Srbije 9/80) itd.

okviru specijalizovanih stručnih institucija.⁴⁷ Ovo postavlja niz pitanja pravne prirode, posebno u vezi sa ostvarivanjem pravne zaštite sloboda, prava i interesa građana u odnosu na raspolaganje podacima o njima od strane organa i institucija koje ove kompjuterizovane evidencije vode.⁴⁸

Odsustvo pravne regulative i zaštite. U našoj zemlji materija pravne zaštite podataka u kompjuterizovanim upravnim evidencijama nije posebno regulisana, mada su neki aspekti dotaknuti Zakonom o osnovama društvenog sistema informisanja i o informacionom sistemu federacije (1981) – kao i predlogom za izmenc i dopune ovog zakona (1987)⁴⁹; nacrtom Zakona o obezbeđivanju i zaštiti informacionih sistema zasnovanih na primeni računara SR Srbije (1986)⁵⁰, odnosno Predlogom za izdaju Zakona o varstvu osebnih podataka SR Slovenije (1989)⁵¹. Analizom važećih propisa koji se odnose na materiju vođenja službenih i drugih evidencija (recimo, odredbi Zakona o uvođenju jedinstvenog matičnog broja građana – 1976), može se konstatovati da je, pre svega utvrđena *obaveza* građana i drugih subjekata da pružaju tačne i potpune podatke u cilju ostvarivanja i zaštite javnog interesa, dok pitanje posebne pravne zaštite nije eksplicite regulisano.⁵²

Mogućnosti pravne zaštite u upravnom postupku. Prema postojećim propisima, pre svega, Zakonu o opštem upravnom postupku⁵³, odnosno Zakonu u upravnim sporovima⁵⁴, mogućnost pravne zaštite u vezi podataka koji se vode u službenim i drugim evidencijama (pa prema tome i u automatizovanim) može se ostvariti korišćenjem pravnih sredstava u upravnom postupku (žalba), odnosno sudskom zaštitom u upravnom sporu.

Tako, uverenje i druge isprave o činjenicama o kojima se vodi službena evidencija izdaju se stranci na usmeni zahtev, po pravilu istog dana po podnošenju zahteva, a najdocnije u roku od 15 dana, ukoliko propisom nije utvrđen drugi

⁴⁷ Tako, na primer, Gradski zavod za informatiku Beograda obrađuje podatke u okviru određenih automatizovanih evidencija. Zavod izdaje pregled podataka, koji je sačinjen tako da ukazuje na nazive pojedinih evidencija, njihove sadržaje (naziv obeležja) i „adrese” na kojima se mogu dobiti. U saradnji sa predstavnicima nadležnih organa i organizacija precizirani su nazivi pojedinih datoteka i obeležja. Iz sadržaja datoteka, isključena su ona obeležja koja su internog karaktera i uslovljena primenom automatske obrade podataka. Pregled podataka u pojedinim automatizovanim evidencijama i statističkim publikacijama pripremljen je u cilju upućivanja zainteresovanih korisnika, gde se, i kako se, mogu dobiti raspoloživi podaci i informacije. (vidi – „Pregled podataka u pojedinim automatizovanim evidencijama i statističkim publikacijama”, Gradski zavod za informatiku, Beograd, 1986, str. 60-64).

⁴⁸ Lilić, Stevan: „Pravni aspekti zaštite podataka u automatizovanim službenim evidencijama”, Naša zakonitost, br. 5, 1989, str. 614-628.

⁴⁹ Predlog (sa obrazloženjem) za donošenje Zakona o izmenama i dopunama Zakona o osnovama društvenog sistema informisanja i informacionom sistemu federacije sa Nacrtom zakona, Savezni sekretarijat za informacije i savezni sekretarijat za pravosuđe i oraganizaciju savezne uprave, Beograd, mart 1987.

⁵⁰ Nacrt Zakona o obezbeđivanju i zaštiti informacionih sistema zasnovanih na primeni računara, Republički komitet za nauku, tehnologiju i informatiku Srbije, Beograd, novembar 1986.

⁵¹ Predlog za izdaju Zakona o varstvu osebnih podataka (z tezami za osnutak zakona), Poročevalac Skupščine SR Slovenije, Skupščine SFR Jugoslavije, za delegacije i delegate, Ljubljana, br. 16, juni 1989.

⁵² Lilić, Stevan: ibidem, str. 622.

⁵³ Zakon o opštem upravnom postupku (Sl. list SFRJ 47/86).

⁵⁴ Zakon o upravnim sporovima (Službeni list SFRJ 4/77).

rok.⁵⁵ Ukoliko se zahtev odbije, mora se o tome doneti posebno rešenje. Ukoliko se u predviđenom roku ne izda uverenje ili druga isprava, smatra se da je zahtev odbijen. U ovom slučaju, može se analogno primeniti institut „ćutanje uprave”.⁵⁶ Međutim, ukoliko stranka na osnovu dokaza kojim raspolaže smatra da uverenje, odnosno druga isprava nije izdata u skladu sa podacima iz službene evidencije, može zahtevati izmenu uverenja, odnosno isprave. Organ je dužan da podnese posebno rešenje ako odbije zahtev stranke da joj izmeni, odnosno izda novo uverenje ili ispravu. I u ovom slučaju važi rok od 15 dana od dana podnošenja zahteva za izdavanje novog uverenja ili isprave, s tim što ukoliko to ne bude učinjeno u roku, smatra se da je zahtev odbijen. U slučaju da je i žalba stranke odbijena, odnosno ukoliko rešenje po žalbi ne bude doneto, stranka može tražiti sudsku zaštitu podnošenjem tužbe za pokretanje upravnog spora – shodno odredbama Zakona o upravnim sporovima.

Ukoliko je reč o uverenju ili ispravi o kojima se ne vodi službena evidencija, nadležni organ, odnosno organizacija, dužna je da rešenje o odbijanju zahteva donese i dostavi stranci u roku od 30 dana od dana podnošenja zahteva, a ukoliko se tako ne postupa, smatra se da je zahtev stranke odbijen⁵⁷. I u ovom slučaju, mogućnost pravne zaštite ostvaruje se istim sredstvima i istim postupkom kao i za uverenje i isprave o kojima se vodi službena evidencija.

Pored toga, načelno je moguća primena tzv. posebne sudske zaštite sloboda i prava zajamčenih ustavom, ukoliko je takva sloboda ili pravo povređeno konačnim pojedinačnim aktom, odnosno radnjom službenog lica u organu ili odgovornog lica u samoupravnoj ili drugoj organizaciji i zajednici⁵⁸ – pod posebnim uslovima koji su predviđeni. Domašaj ove zaštite, međutim, više je principijelnog, nego praktičnog karaktera. Imajući ovo u vidu, opravdano se ističu argumenti da je neophodno preduzeti mere modernizacije radi uvođenja savremene tehnologije rada u ovu proceduru.

”Države bi, takode, morale podvrći kritičkoj analizi sa stanovišta uvođenja moderne tehnologije i sve norme *upravnog postupka*. Noveliranje bi se ostvarilo u dve faze. U prvoj fazi bi ostala klasična procesna pravila, s tim što bi se uvela i nova, koja bi se koristila tamo gde je to moguće. Druga faza bi značila postupno napuštanje klasičnih rešenja i postavljanje novih osnova, koje sa sobom donosi savremena tehnologija.”⁵⁹

OMBUDSMAN ZA ZAŠTITU PODATAKA

Motivi. Razmatranja i rasprave o pitanjima zaštite ličnosti i ličnih podataka u državnim i službenim evidencijama i uvođenja mehanizama zaštite, pored prav-

⁵⁵ Zakon o opštem upravnom postupku, član 171.

⁵⁶ Shodno članu 218, stav 2 Zakona o opštem upravnom postupku.

⁵⁷ Zakona o opštem upravnom postupku, član 172.

⁵⁸ Zakon o upravnim sporovima, članovi 66-76.

⁵⁹ Godec, Rupko: *Razvoj tehnike in upravni postopek*, Vestnik Inštituta za javno upravo, br. 3-4, 1987, str. 166.

no-političke argumentacije pratio je i jedan duboki emocionalni potkontekst – želja da se ne dozvoli ponavljanje situacije iz poslednjeg svetskog rata. Za ostvarivanje fašističkih i nacističkih političkih ciljeva vlastima su stajale na raspolaganju *razne državne i javne evidencije o građanima* u kojima su, između ostalog, bili sadržani i podaci o rasnom poreklu i političkom ubedenju – podaci koji su na najnehumaniji način bili zloupotrebjeni.⁶⁰

Elektronsko praćenje i nadzor. U razvijenim zemljama, situacija tzv. relativne informacione izolovanosti pojedinca, poslednjih se godina bitno promenila. Ovo je posledica izuzetnog razvoja kompjuterske tehnologije uopšte, a naročito spektakularni razvoj tehnologije tzv. elektronsko praćenje i nadzor ponašanja pojedinca (electronic surveillance and monitoring).

„(Do nedavno) *elektronsko praćenje i nadzor* je uglavnom bilo ograničeno na audio uređaje (...), sada, međutim, tehnološka dostignuća su značajno proširila ovo polje dejstva – između ostalog: minijturni odašiljači za audio praćenje, lagane kompakt TV kamere za video praćenje, poboljšane noćne kamere i video uređaji, kao i naročito veliki porast brojnih kompjuterski orijentisanih tehnika praćenja i nadzora. (Ovi) elektronski uređaji mogu se koristiti za praćenje i nadzor kretanja i postupaka pojedinca, njegove komunikacije i emocija (...) npr. psihološke i psihičke reakcije na određene okolnosti, ispitivanje poligrafom, analiza napetosti glasa, analiza daha, analiza moždanih talasa, kao načini da se odrede emocionalna stanja pojedinca...”⁶¹

Kontrola informacija. Savremeni pristupi pitanju zaštite podataka stavljaju naglaske na tzv. kontrolu informacija. Na ovaj način omogućava se jasno (pravno) identifikovanje interesa koji je u pitanju (npr. kod vršenja nadzora i praćenja postupaka ljudi). Interes koji se ovde javlja predstavlja interes „*samoodređivanja sopstvene komunikacije sa drugima*”, i odražava želju pojedinca i grupa da saopštavaju informacije o sebi *kako* nadu za shodno i *kome* nadu za shodno.

„Privatnost je pravo pojedinca, grupa ili institucija da *sami za sebe odrede kada, kako i u kojoj meri će se informacije o sebi saopštavati drugim licima*”⁶²

Zakonodavstvo. Imajući u vidu povećanu mogućnost zaloupotrebe koja se može javiti zbog sve šire primene kompjuterizovanih informacionih sistema, mnoge zemlje su, naročito razvijene, pristupile proučavanju i donošenju odgovarajućih zakonodavnih akata, sa ciljem posebne i neposredne pravne zaštite sloboda i prava građana, i to pre svega podataka lične prirode. Glavni razlozi za pristupanje posebnoj zakonodavnoj regulativi svode se na *neadekvatnost i neodgovarajuću primenljivost* postojećih institucija (recimo upravnog i/ili upravno-sudskog postupka) na novonastale situacije.⁶³ Propisi o zaštiti ličnih podataka građana i privatnosti, prvi put se javljaju početkom sedamdesetih godina, da bi kasnije ovaj broj znatno porastao. Po pravilu ova oblast reguliše se nacionalnim zakonima, odnosno, uko-

⁶⁰ Riley, Tom: „*Data protection Today and Some Trends*”, *Law/Technology*, 17, No. 1, Washington, D.C., 1984, str. 9.

⁶¹ Congress of The United States, Office of Technology Assessment (DTA): *Electronic Surveillance and Civil Liberties*” Washington, D. C., (20510) 1985., str. 9-13

⁶² Westin, Alan: „*Privacy and Freedom*”, New York 1967., str. 7.

⁶³ Niblett, G. B. F.: „*Digital Information And The Privacy Problem*”, OECD, Paris, 1971.

liko je država federalnog tipa, i posebnim zakonima federalnih jedinica (npr. u S. R. Nemačkoj, SAD, Kanadi itd). U nekim zemljama koje su skoro donele nove ustave, ova pitanja regulisana su neposredno u ustavima tih zemalja (npr. Španija, Portugal).

Opet Švedska. Na ovom mestu treba svakako istaći da je prvi posebni i potpuni zakon koji neposredno reguliše pitanje zaštite podataka – "Datalag" – donela 1973. godine Švedska. Kakva koincidencija! – da se baš u zemlji čija je institucija „ombudsman” postala „inspiracija i model” za zaštitu prava građana, donese i prvi integralni zakonski akt o zaštiti građana i pojedinca od tehnološkog potencijala „kompjuterske države”. U svetu je danas na snazi dvadesetak raznih zakona koji regulišu materiju zaštite podataka, odnosno prava privatnosti.⁶⁴

Komparativno-pravni osvrt – Komparativno-pravna analiza pojedinih zakonskih akata o zaštiti podataka pokazuje, pored određenih opštih načela od kojih se polazi, kako neke zajedničke karakteristike tako i određena specifična rešenja⁶⁵ U pogledu regulisanja *primene zakona*, u većini zemalja je zaštita podataka regulisana jedinstveno, kako u pogledu vođenja službenih tako i u pogledu vođenja neslužbenih evidencija (npr. Danska, Norveška). Sa druge strane, pojedine države ovu materiju regulišu samo u odnosu na vođenje službenih evidencija (npr. SAD, Kanada). Međutim, sve zemlje poznaju izuzetke u pogledu primene zakona, s tim što ta odstupanja moraju biti predviđena posebnim zakonima, odnosno, za njih mora postojati poseban pravni osnov. Slična je situacija i u odnosu na regulisanje „subjekta zaštite”, tj. lica čija se prava štite. Zakoni o zaštiti podataka pojedinih država ne uvode ograničenja u pogledu subjekta zaštite, odnosno, predviđaju primenu ovih akata na sva lica sa svoje teritorije. Neke od ovih zemalja to pravo čak i proširuju, tako da zakonodavna regulativa ne obuhvata samo pojedince, već i (privatne) korporacije (npr. Austrija, Danska, Norveška). Sa druge strane, pojedine države ovo pravo relativno ograničavaju, tako da se odnosi samo na svoje državljane, odnosno, na strance koji imaju stalno prebivalište na njihovoj teritoriji (npr. SAD, Kanada). Određene razlike mogu se uočiti u pogledu određivanja „objekta zaštite”. U većini zemalja zakonske odredbe odnose se, kako na (službene, odnosno, neslužbene) evidencije koje se vode konvencionalnim – „manuelnim” metodama (kartoteke, registri itd), tako i na automatske evidencije koje se vode uz pomoć savremene kompjuterske tehnologije. U nekim zemljama, pak, ove zakonske odredbe odnose se samo na zaštitu podataka u kompjuterizovanim informacionim sistemima (npr. Austrija, Švedska), dok se pravna zaštita u odnosu na konvencionalne evidencije, po pravilu obezbeđuje tradicionalnim pravnim sredstvima u upravnom i/ili upravno-sudskom postupku.

Data protection ombudsman. Kao opšta karakteristika (uz pojedine izuzetke – npr. SAD) specifičnog zakonodavstva o zaštiti podataka, svakako je i *obrazovanje posebnih organa*, koji se mogu označiti kao „ombudsman za zaštitu ličnih podataka”

⁶⁴ Lilić, Stevan - Vranjanac, Dušan: „Zakonodavstvo o zaštiti podataka - uporedno pravni osvrt”, Anali Pravnog fakulteta u Beogradu, br. 2-3, 1989., str. 278-285.

⁶⁵ Čok, V., Lilić, S., Vranjanac, D. „Zaštita ličnih podataka u kompjuterizovanim informacionim sistemima – Komparativno-pravna analiza”, naučno-istraživački projekt, Institut za uporedno pravo, Beograd, 1987.

(data protection ombudsman), kojima je povereno staranje o zaštiti ličnih podataka. Ovi organi se razlikuju kako po sastavu, tako i po obimu i širini ovlašćenja. Međutim, iako nadležnosti organa za zaštitu podataka variraju od zemlje do zemlje, njihova ovlašćenja su, po pravilu, brojna i veoma značajna. U pojedinim zemljama, organ za zaštitu podataka obrazovan je kao inokosni (individualni) organ, i različito je nazvan. Tako, na primer, individualni organ za zaštitu podataka određen je kao „Komesar za zaštitu privatnosti” (Kanada), odnosno, „Poverenik za zaštitu ličnih podataka” (SR Nemačka), „Registar za zaštitu podataka” (Velika Britanija) itd. U saveznim (federalnim) državama, recimo u SR Nemačkoj, pored „saveznog poverenika za zaštitu podataka”, postoje još i odgovarajući „zemaljski poverenici za zaštitu podataka” u pojedinim saveznim zemljama. Za razliku od toga, druge zemlje koje su obrazovale poseban organ za zaštitu ličnih podataka, ustanovile su ga u kolegijalnom obliku. I ovi, kolegijalni organi kojima je poverena zaštita ličnih podataka, razlikuju se kako po nazivima i strukturi, tako i po nadležnostima i ovlašćenjima. Tako, na primer, ovaj kolegijalan organ obrazovan je kao „Komisija za zaštitu ličnih podataka” (Austrija), „Ured za zaštitu privatnosti” (Belgija), „Komisija za zaštitu podataka” (Švedska), „Nacionalna komisija za informatiku i slobode” - tzv. CNIL (Francuska), „Računarski odbor” (Island). Za rukovodioca, odnosno, predsednika ovih kolegijalnih organa (kao i za inokosni organ), po pravilu se traži odgovarajuća stručna, pre svega, pravna kvalifikacija, kao i poznavanje problematike prava i sloboda građana, odnosno zaštite podataka.

ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

Imajući u vidu opšte pravce društvenih kretanja poslednjih nekoliko godina u Jugoslaviji, moglo bi se reći da su stigla „bolja vremena”, barem što se rasprava o instituciji „ombudsmana” tiče – ako išta drugo, stekle su se okolnosti za „nastavak” rasprave o ovoj instituciji zaštite zakonitosti i prava građana, koje su vođene krajem šezdesetih i početkom sedamdesetih godina. Svakako je od posebnog značaja uloga javnog mnjenja u sadašnjim jugoslovenskim političkim i društvenim procesima, tako da se može reći da je „buđenje jugoslovenske javnosti” (kao deo jednog opšteg procesa „glasnosti” koji je zahvatio zemlje sa socijalističkim državnim uređenjem) veoma izraženo i prisutno. Tokom proteklih decenija, i za našu je zemlju velikim delom bilo karakteristično da su građani bili nedovoljno, nepotpuno (a ponekad i pogrešno), obavestavani, ne samo o globalnim društvenim procesima, već i o pitanjima koja su se neposredno i njih samih ticala.

U uslovima „krize prava” (E. Pusić; S. Perović), sa svim implikacijama koje ovi poremećaji sa sobom nose, moralni „rating” državnih, pravosudnih i upravnih organa i pojedinih drugih institucija, drastično je opao. I pored „hipernormativizma” i „pre-organizovanosti” jugoslovenskog političkog i pravnog sistema, sa bezbrojnim „pravima i dužnostima” i „organizacionim oblicima i vidovima”, očigledna je i neosporna potreba za jednom institucijom sa *objektivnim i nepristrasnim moralnim i stručnim autoritetom*, koja bi uživala poverenje građana i koja bi im bila na raspolaganju radi zaštite njihovih sloboda i prava. Ovaj „zaštitnik” građana, vodio bi, između ostalog, i računa o „šikaniranju i maltretiranju” („mala-

administration") građana u susretu sa upravom, i to naročito u slučajevima pritužbi od „malog značaja” koje, iako nisu od nekog naročitog interesa za širu i stručnu javnost i društveni sistem u celini, imaju *veliku važnost* za lica na koja se odnose – „nezadovoljenje” po ovom osnovu glavni je uzročnik osećaja nemoći i ogorčenja, kao i „hostilnog” raspoloženja građana prema upravi i vlastima.

Uprava u Jugoslaviji je nesavremen, neefikasan i društveno nedovoljno koristan sistem, nerazvijen ne samo u organizacionom i tehnološkom pogledu, već krajnje zastao u funkcionalnom, profesionalnom i etičkom smislu – a da je to van svakog spora, nedvosmisleno pokazuju sprovedena empirička istraživanja (npr. projekt „uprava i društvo”), kao i naša svakodnevna „šalterska praksa”. Slično je i na području upravne nauke – dok se u razvijenim zemljama, aktivnosti upravnih agencija tretiraju kao „*pružanje usluga*” (public service) građanima i drugim subjektima, kod nas se u najvećem broju stručnih radova (čak i najnovijim), i dalje uporno govori o „vršenju upravne funkcije”.

O potrebi „transformacije” uprave u „upravni sistem” na principima visoke tehnološke efikasnosti, o potrebi tzv. informatizacije „interface-a” uprave i građana, kao i o nizu drugih pitanja iz problematike savremenih upravnih sistema i upravnih procesa i ostvarivanja sloboda i prava građana, veoma je mnogo u svetu u protekle dve-tri decenije napisano i ostvareno. Vreme „državne uprave”, „uprave vlasti”, „upravne kontrole uprave” i sličnih kategorija iz *prevazidenih hijerarhijsko-normativističkih konceptualnih modela uprave*, odavno je u razvijenom svetu prošlo – a za to što stručna misao i praksa neke zemlje nisu u toku zbivanja na svetskoj sceni postoji i diplomatski odgovor – „vaš problem”.

Ima više od dvadesetak godina da su najeminentniji svetski upravni stručnjaci istakli da je za ostvarivanje delotvorne kontrole nad radom uprave u savremenim uslovima, neophodno *prevazići* postojeće oblike (administrativne i sudske) kontrole, i to iz jednostavnog razloga što „*ne zadovoljavaju*”. Još tada je jasno uočeno da umesto „teških baterija” upravne i sudske kontrole uprave i svih njihovih varijanti, postoji potreba za uvođenjem „*jednostavnih i jeftinih*” (cheap and easy) instrumenata kontrole, neopterećenih proceduralnim formalizmom i krutošću pravnog rezona, ali istovremeno „ubojito” efikasnim u ostvarivanju „*transparentije*” administrativnih procesa i struktura. Razvijene zemlje ozbiljno su shvatile upozorenja svojih i svetskih upravnih stručnjaka – a da su ona bila ispravna, pred licem svetske javnosti potvrđuju iskustva i praksa tih zemalja. Najveći broj zemalja koje su uvele ovakve institucije, odabrao je neku, prema svojim potrebama i uslovima, modifikovanu varijantu švedskog „ombudsmana”.

Kako se suština institucije ombudsmana svodi na kontrolu uprave koja *prelazi i prevazilazi granice kontrole zakonitosti* rada i postupanja uprave, i kako su u postojećem sistemu administrativne i sudske kontrole uprave već inaugurisana i razradena brojna pravna sredstva kontrole zakonitosti (odnosno celishodnosti), čini se uputno istaći da bi možda, korisnije i efikasnije od zalaganja za uvođenje institucije ombudsmana za prava građana u nekom *opštem i apstraktnom smislu*, bilo razmišljanje o uvođenju „*data protection ombudsmana*”, tj. ombudsmana za zaštitu podataka, kao konkretne i specijalizovane institucije zaštite zakonitosti i slobode i prava građana prema upravi u savremenim – „informatičkim”, uslovima. Razlozi bi bili sledeći:

Ad. 1. Pre svega, *savremena uprava* svakim danom i u svakom pogledu povećava svoju informatičku i tehnološku moć u odnosu na građane. Iako se kod nas proces odvija relativno sporo, ipak nastupa *informatizacija sredstava rada* organa uprave i stvaranja integrisanih *baza ličnih podataka o građanima*. Sa druge strane, Jugoslavija je jedna od retkih zemalja (pogotovo u Evropi) koja do dan danas nije donela nikakav „ozbiljniji” pravni akt o zaštiti ličnih podataka građana. Kako stvari vidimo, a to smo i posebno istakli u ovom radu - upravo na ovom planu postoje sve „*teorijske i praktične pretpostavke*” za uvođenje institucije ombudsmana, pogotovo što i u ovoj oblasti, po prirodi stvari, odnosi uprave i građana „prevazilaze” većinu postojećih pravnih kategorija.

Ad. 2. Istovremeno, smatramo da je efikasnije i racionalnije uložiti napor da se popuni *očigledna praznina* u našem pravnom sistemu – i to praznina koja je od presudnog značaja za ulazak u „klub razvijenih”, prvenstveno u kulturnom i civilizacijskom smislu – umesto da se iscrpljuju snage i argumenti za uvođenje još jedne, pored već postojećih mnogobrojnih institucija (od žalbe i prigovora u upravnom postupku do zahteva i predloga za posebnu sudsku zaštitu) za „ostvarivanje zakonitosti u radu uprave, posebno u odnosu na građane”. Pitanje je u kojoj bi meri uvođenje „ombudsmana za zaštitu građana i zakoniti rad uprave” bilo celishodno i efikasno..

Ad. 3. Orijehtacija ka uvođenju „ombudsmana za zaštitu podataka”, bio bi veoma *efikasan* (a i „*elegantan*”) način ispunjenja zahteva za „*stručnim i moralnim*” kvalitetima ombudsmana, s obzirom da se (po samoj prirodi stvari), mora voditi računa da to bude osoba koja je – pored pravničkog obrazovanja i društvenog ugleda – još i „*informatički pismena*”. Sa svoje strane ovo je i veoma „*zgodna*” okolnost, pošto se (pravno)informatička pismenost može *trenutno, očigledno i neosporno* pokazati i dokazati (ovim bi unapred otpali mnogi „kandidati”, što je okolnost o kojoj se u našoj zemlji mora posebno voditi računa).

Ad. 4. Pravničko obrazovanje i informatička pismenost predstavljale bi one „*objektivne elemente*” u određivanju ombudsmana (ili više njih, ukoliko se formira kao kolegijum) za zaštitu ličnih podataka građana. Istovremeno, to je garancija da će pogledi ombudsmana biti okrenuti „u napred” (a ne unazad), jer informatička orijentacija ujedno označava i orijentaciju koja je moguća samo uz „*otvorenost*” prema savremenom svetu i prema vremenima koja dolaze.

Ad. 5. Ukoliko bi se prihvatila inicijativa za obrazovanje institucije ombudsmana u našoj zemlji, posebno „*data protection ombudsmana*”, treba *iskoristiti priliku i osloboditi se starih navika i metoda rada* (tj. formiranja tzv. stručnih komisija, koordinacionih tela i slično), i pristupiti poslu ne kao „*akciji*”, već kao osmišljenom i elaboriranom „*projektu ombudsman*” u skladu sa savremenim metodologijama projektovanja idejnih, eksperimentalnih i operativnih rešenja. U tom smislu, iskustva govore da rešenje treba tražiti u angažovanju individualnih i kolektivnih kapaciteta odgovarajućih naučnih i stručnih ustanova u zemlji (pravni fakulteti, instituti za društvena istraživanja, udruženja za upravne nauke i sl.), uz moguće „*consulting*” usluge institucija drugih zemalja i međunarodnih organizacija (kancelarije ombudsmana, instituta za pravnu informatiku, stručna udruženja i sl.).

ODABRANA STRUČNA LITERATURA I PRAVNI IZVORI

Alpa, G., Bessone, M., Boneschi, L., Caiazza, G.: „*L'informazine e i Dirriti della Persona*“, Jovene Editore, Napoli, 1983.

Austrija:

Volksamwaltschaft, savezni zakon br. 121 od 24. februara 1977. godine

Bell, Daniel:

„*The Post-Industrial Society*“, „*Evolution Of An Information Society*“ (Edited by A. D. Cawkell), Aslib, London, 1987., str. 60-76.

Biglow, Robert (Editor):

„*Computers And The Law – An Introductory Handbook*“, Second Edition, Commerce Clearing House Inc., New York-Chicago-Washington, 1969.

Bing, Jon:

„*Developing Knowledge Based Legal Informtaion Systems For The Public Administration*“, *Law/Technology*, Volume 20, No. 1, 1987., str. 1-59.

Büllesbach, Alfred:

„*Informationstechnologie und Datenschutz*“, J. Schweitzer Verlag, München, 1985.

Burnham, David:

„*The Rise of The Computer State*“, New York, Rabdom House, NY, 1979.

Cambell, Colin (Editor):

„*Data Processing And The Law*“, Sweet & Maxwell, London, 1984.

Cawkell, A. D. (Editor):

„*Evolution Of An Information Society*“ Aslib, London, 1987.

Colloque:

„*Informatique et Droit en Europe*“, Editions de l'Universite de Bruxelles, 1985.

Congress of The United States (OTA):

„*Electronic Surveillance and Civil Liberties*“, Wachington, D. C., (20510) 1985.

Čok, V., Lilić, S., Vranjanac, D.:

„*Zaštita ličnih podataka u kompjuterizovanim informacionim sistemaima – Komparativno-pravna analiza*“, Naučno-istraživački projekt, Institut za uporedno pravo, Beograd, 1987.

David Flaherty:

„*Privacy and Data Protection – An International Bibliography*“, London, 1984.

De Bessonnet, Cary:

„*An Automated Intelligent System Based On A Model Of A Legal System*“, *Rutgers Computer & Technology Law Journal*, Vol 10, No. 1, 1983., str. 31-58.

Denković, Dragaš:

„*Ombudsman kao zaštitnik zakonitosti i prava građana*“, *Anali Pravnog fakulteta u Beogradu*, Br. 2, 1968, str. 229-240.

Denković, Dragaš:

„*Medijator – Le Mediateur: francuski ombudsman*“, *Anali Pravnog fakulteta u Beogradu*, Br. 1-4, 1983., str. 258-269.

Dorđević, Jovan:

„*Politički sistem*“, *Savremena administracija*, Beograd, 1967., str. 636.

Finska:

„*Report Of The Finnish Parliamentary Ombudsman*“, Summary, Helsinki, 1988.

Finska:

„*The Parliamentary Ombudsman In Finland – Positions And Functions*“, Government printing Center, Helsinki, 1976.

Freedman, Karl:

„*The Ombudsman*“, Chapter 18, „*The Practice Of Freedom: Canadian Esseys On Human Rights And Fundamental Freedoms*“ (Eds. R. Macdonald & J. Humphry), International books, 1979.

- Garner, Anne:
 „Overview of Artificial Intelligence Approach To Legal Reasoning”, „Computing Power and Legal Reasoning” (Ed. Charles Walter), West Publishing Co, St. Paul, 1986., str. 247-274.
- Gellhorn, Walter:
 „Ombudsmen And Others – Citizen’s Protectors In Nine Countries”, Harvard University Press, Cambridge, MA, 1967.
- Godec, Rupko:
 „Razvoj tehnike in upravni postopek”, Vestnik Inštituta za javno upravo, br. 3-4, 1987., str. 157-173.
- Hart, H. L. A.:
 „The Concept Of Law”, Clarendon Law Series, Oxford, 1984.
- Herrestad, Henning & Maesal, Dag (Editors):
 „Five Articles On Artificial Intelligence And Legal Expert Systems”, COMPLEXS, Institut for Rettsinformatik, No. 13, Oslo, 1988.
- Jovičić, Miodrag:
 „Ombudsman – čuvar zakonitosti i prava građana”, „Zbornik radova o stranom i uporednom pravu”, Institut za uporedno pravo, sveska 5, Beograd, 1969., str. 57-119.
- Jovičić, Miodrag:
 „Ombudsman – čuvar zakonitosti i prava građana”, Institut za uporedno pravo, Monografije, br. 38, Beograd, 1969.
- Jugoslavija, SFR:
 Zakon o osnovama sistema državne uprave i o Saveznom izvršnom veću i o savezним organima uprave (Službeni list SFRJ 23/78)
- Jugoslavija, SFR:
 Zakon o upravnim sporovima (Službeni list SFRJ 4/77)
- Jugoslavija, SFR:
 Zakon o opštem upravnom postupku (Službeni list SFRJ 47/86)
- Jugoslavija, SFR.:
 Ustav SFRJ (Službeni list SFRJ 9/74.)
- Jugoslavija, SFR.:
 Predlog (sa obrazloženjem) za donošenje Zakona o izmenama i dopunama Zakona o osnovama društvenog sistema informisanja i informacionom sistemu federacije sa Nacrtom zakona, Savezni sekretarijat za informacije i Savezni sekretarijat za pravosuđe i organizaciju savezne uprave, Beograd, mart 1987.
- Kavran, Dragoljub:
 „Laws and Regulations on Information Systems-Development and Operation” (Prepared For The Department Of Technical Cooperation For Developmen, United Nations), 1987.
- Kochen, Manfred:
 „A New Concept Of Information Society”, „Evolution Of An Information Society” (Edited by A. D. Cawkell), Aslib, London, 1987., str. 141-155.
- Kulić, Dimitrije:
 „Ombudsman i društveni pravobranilac samoupravljanja”, Niš, 1985.
- Lemley, Brad:
 „Artificial Expertise: Intelligent Software For problem Solving”, PC Magazine, Vol. 4, No. 8, 1985., str. 110.
- Lilić, Stevan:
 „Data Protection and Technologies In Public Administration”, (Europen Center For Research and Documentation In Social Sciences), Zbornik Pravnog fakulteta u Beogradu, Br. 6, 1988., str. 793-807.
- Lilić, Stevan:
 „Pravo, informatička tehnologija i zaštita podataka”, Anali Pravnog fakulteta u Beogradu, Br. 2-3, 1989, str. 211-225.

- Lilić, Stevan – Vranjanac, Dušan:
 „Zakonodavstvo o zaštiti podataka – uporedno pravni osvrt“, Anali Pravnog fakulteta u Beogradu, Br. 2-3, 1989., str. 278-285
- Lilić, Stevan:
 „Expert Systems And Citizens In Public Administration (Legal Aspects In Yugoslavia)“, „Organization And Information Systems“ (Eds. Z. Kaltneker, J. Gričar), Bled, 1989. str. 764-770.
- Lilić, Stevan:
 „Pravni aspekti zaštite podataka u automatizovanim službenim evidencijama“, Naša zakonitost, broj 5, 1989., str.614-628.
- Lord Lloyd of Hampstead and M. D. A., Freedman:
 „Lloyd's Introduction To Jurisprudence“, Fifth Edition, Stevens-Carswell, London-Toronto, 1985.
- McCarty, Thorne:
 „Intelligent Legal Information Systems – Problems And Prospects“, Rutgers Computer and Technology Law Journal, Vol. 9, No. 2, 1983., str. 265-294.
- Melezinek, A., Kornhauser, A., Šturm, L.:
 „Technik und Informationsgesellschaft“ (Information, Technology and Society), Referate des 16. interantionalen Symposiums „Ingenieurpädagogik '1987“, Darmstadt, 1987.
- Miller, Arthur R:
 „The Assault On Privacy - Computers, Data Banks and Dossiers“, The University of Michigan Press, Ann Arbor, MI, 1971.
- Niblett, G. B. F.:
 „Digital Information And The Privacy Problem“, OECD, Paris, 1971.
- Poljska:
 „Ustawa o rzeczniku praw obywatelskich“, z dnia 5 lipca 1987. R., Dzienniki Ustaw Polskie Rzeczypospolitej Ludowej, Warszawa, dnia 25, lipca 1987. r. (Zakon o pravobranioacu za prava gradana)
- Pregled
 „Pregled podataka u pojedinim automatizovanim evidencijama i statističkim publikacijama“, Gradski zavod za informatiku, Beograd, 1986.
- Pusić, Eugen:
 „Upravni sistemi I & II“, GHZ, Zagreb, 1986.
- Rassolov, M. M.:
 „Upravljenje, informacija i pravo“, Misl, Moskva, 1983.
- Riksdagens ombudsmanna-expedition:
 „JO – Riksdagens Ombudsman“, Stokholm, 1980.
- Riley, Tom:
 „Data protection Today and Some Trends“, Law/Technology, Vol. 17, No. 1, Washington, D. S., 1984.
- Sawer, Geoffrey:
 „Ombudsman“, Melbourne University Press (London and New York: Cambridge University Press), Parkville, Victoria, 1964.
- Seagers, Herman & Fritjof, Haft (hrgs.):
 „Rechtsinformatik in den achziger Jahren“, J. Schweitzer Verlag, München, 1984.
- Shklar, Judith:
 „Legalism – Law, Morals And Political Trials“, Harvard University Press, Cambridge, MA, 1986.
- Simonss, G. L.:
 „Privacy In The Computer Age“, Manchester, 1982.

- Slovenija, SR:
Predlog za izdajo Zakona o varstvu osebnih podatkov (z tezami za osmutek zakona), Poročevalac Skupščine SR Slovenije, Skupščine SFR Jugoslavije za delegacije i delegate, Ljubljana, br. 16, juni 1989.
- Soma, John:
„Computer Tehnology And The Law”, Shepard’s/McGraw-Hill, Colorado Springs, CO, 1983.
- Srbija, SR:
Zakon o državnoj upravi (Službeni glasnik SR Srbije 9/80.)
- Srbija, SR:
Nacrt zakona o obezbeđivanju i zaštiti informacionih sistema zasnovanih na primeni računara, Republički komitet za nauku, tehnologiju i informatiku Srbije, Beograd, novembar 1986.
- Stanič, Gojko:
„Ustava svobode”, ZOTKS, Ljubljana, 1988.
- Strenholm, Stij (Ströholm, Stig):
„Uvod u Nordijsko pravo”, (sa engleskog preveo S. L.), Anali Pravnog fakulteta u Beogradu, br. 6, 1986., str. 593-606.
- Šturm, Lovro:
„Razmišljanja o nekaterih naslednjih teorija informacij za javno upravo”, Vestnik, IJDUR, br. 3-4, 1970.
- Šturm, Lovro:
„Pravni aspekti zaštite podataka u savremenim informacionim sistemima”, Anali Pravnog fakulteta u Beogradu, br. 6, 1986., str. 652-665.
- Šturm, Lovro:
„Interakcija med informacijsko tehnologijo in pravom”, Vestnik Inštituta za javno upravo, br. 3-4, 1987., str.141-149.
- Tapper, Colin:
„Lawyers And Machines”, The Modern Law Review, volume 26, No. 2, 1963., str. 121-137.
- Tematski broj:
„Informatika, pravo i društvene nauke”, Anali Pravnog fakulteta u Beogradu, br. 2-3, 1989.
- Trpin, Gorazd:
„Vpliv razvoja tehnologije na javno upravo”, Vestnik Inštituta za javno upravo, br. 3-4, 1987., str. 149-157.
- Unger, Roberto Mangabeira:
„Law In Modern Society”, The Free Press, New York-London, 1976.
- Varlejs, Jana (Editor):
„The Right To Information – Legall Questions And Policy Issues”, McFarland & Co. Inc, Jefferson (NC) – London, 1984.
- Viner, Norbert:
„Kibernetika i društvo”, Nolit, Beograd, 1964.
- Visković, Nikola:
„Tumačenje u pravu”, Pravni život, br. 7-8,1988., str. 999-1016.
- Wade, H. W. R.:
„Administrative Law”, Fifth Edition, Clarendon Press, Oxford, 1982.
- Wade, H. W. R.:
„Towards Administrative Justice”, The University Of Michigan Press, Ann Arbor, MI.
- Walter, Charles (Editor):
„Computing power And legal Reasoning”, West Publishing Co, St. Paul, 1986.

Westin, Alan & Baker, Michael:

„*Databanks In A Free Society (project report)*”, Quadrangle Books, New York, 1972.

Westin, Alan:

„*Privacy and Freedom*”, New York, 1967.

Wolk, Stuart & Luddy, William:

„*Legal Aspects of Computer Used*” Engelwood Cliffs, NJ, 1986.

Zupančič, Bostijan:

„*Možnost za izdelavo ekspertnega sistema v (kazenskem) pravu*”, Inštitut za javno upravo, Ljubljana, Zbornik referatov, (Nova Gorica), maj, 1988., str. 157-16.